

Dresden, Duitsland, woensdag 14 februari 1945,
vroeg in de ochtend

De stilte wekte haar. Zonder haar ogen open te doen liet ze een hand onder haar trui glijden. Haar hart ging als een razende tekeer. Ze beet op haar lippen. Harder. Nog harder. Ze deed haar ogen pas open toen ze de zilte smaak van bloed proefde. Ze leefde...

‘Vertel je me een sprookje? Dan haal ik water voor je. En misschien een sigaret. Toe, doe je het?’

Ze draaide haar hoofd in de richting vanwaar ze de stem hoorde. Twee ronde lichtblauwe ogen keken haar vol verwachting aan. Ze glimlachte.

‘Het mag best hetzelfde zijn als gisteren,’ drong hij aan.

Ze tilde haar hand op en streelde zonder een woord te zeggen de warrige haardos van het jongetje.

‘s Ochtends vertel je geen sprookjes,’ fluisterde ze. ‘Sprookjes vertel je ’s avonds.’

Het jongetje boog zich over haar heen en kuste haar op haar voorhoofd. Er vielen strootjes uit zijn blonde haren op haar gezicht. Ze kreeg ze in haar ogen en ze plakten vast aan haar bebloede lippen.

‘Dat weet ik, maar vanavond moet ik bidden. En je hoort trouwens toch niks met al die vliegtuigen. Je kan het beter nu maar vertellen. Nu we nog leven.’

Ze voelde de vertrouwde steek in haar hart. Alleen Marcus kon iets zo zeggen. Zo... hoe moest je het noemen? Zo terloops. Als een kleine zucht, veel zachter dan de rest van wat hij zei, fluisterend, alsof hij hoopte dat niemand het verstond. ‘Nu we nog leven.’ Daarom luisterde ze altijd goed naar wat Marcus zei. Tot hij helemaal uitgesproken was. Ze had dat een jaar geleden geleerd, toen ze samen met Heidi en Hinnerk kersen gapte in de tuin van Von Zeiss...

Herr Doktor Albrecht von Zeiss had een glazen oog dat hij verborg achter een om zijn kale hoofd vastgeknoopt leren bandje; verder bezat hij kromme benen en een enorme buik. Volgens Marcus was hij net

een 'hele lelijke piraat zonder nek'. Zolang Marcus zich kon heugen droeg Von Zeiss altijd zijn zwarte parade-uniform van de ss, een bruin overhemd, een rode band met een swastika om zijn linkerarm en een zwarte das. Zelfs in zijn tuin of als hij zijn herdershond uitliet. Als je hem zag, zou je denken dat Hitler elke dag jarig was.

De omheining om het terrein van Von Zeiss grensde aan het erf van het huis waar ze woonde: Grunaer Strasse 18, in het centrum van Dresden. Je snapte niet hoe het kon, een villa met een knots van een tuin aan een drukke hoofdstraat met tweerichtingsverkeer. Als ze haar ouders ernaar vroeg antwoordden die iets vaags, of ze zeiden gekshekend dat ze het maar aan Von Zeiss zelf moest gaan vragen. En midden op een snikhete junidag liep Marcus, hij was toen zeven, naar het hek van Von Zeiss, die net zijn rozen liep te snoeien, en riep met zijn hoge stemmetje: 'Hoe kan het dat u zo'n groot huis heeft en dat wij daardoor maar zo'n klein erfje hebben?'

Er volgde een angstwekkende stilte. Von Zeiss' gezicht werd vuurrood. Hij smeed woedend zijn snoeischaar op het gras, deed zijn oogbandje recht, knoopte zijn uniformjasje dicht en liep op Marcus toe.

'Hoe heet jij, snotjong? Je achternaam!' siste hij, met zijn dikke buik tegen de omheining leunend.

De kleine Marcus, die met zijn gezicht pal onder Von Zeiss' buik tegen de omheining aan stond, ging stijf in de houding staan, met zijn hoofd in de nek, en schreeuwde: 'Ik ben Marcus Landgraf, Duitser, en ik woon in Dresden op de tweede verdieping!'

Ze herinnerde zich nog hoe iedereen – en het erf was op die zonnige zomerdag bomvol kinderen en volwassenen – luidkeels begon te schateren. Von Zeiss was furieus. Hij omklemdde het prikkeldraad met zijn vuisten, alle bloed trok naar zijn gezicht, je zag zijn kaak trillen en er verscheen wit schuim op zijn lippen. Even later draaide hij zich om zonder een woord te zeggen en beende zenuwachtig naar zijn huis, waarbij hij struikelde over een zinken teil die onder de kersenboom stond en languit vooroverviel. Opnieuw klonk er luid gelach op het erfje. En zij lachte het luidst van iedereen. Ze haatte die man.

Twee dagen later waren zij, Marcus' zus Heidi van vijftien en Hinnerk, zijn oudere broer van zeventien, 's avonds laat bijeengekomen in de kelder. De breed uitwaaierende takken van de kersenboom in de tuin van Von Zeiss bogen door onder het gewicht van de rijpe kersen. De kinderen stonden bij de omheining en keken met open mond toe hoe

Von Zeiss' tuinman op een ladder kersen stond te plukken. Ze wachtten tot hij van de ladder af zou komen. De man kwam nooit naar hen toe lopen. Marcus gooide wel eens een steentje naar hem toe, soms raakte hij hem zelfs. De tuinman reageerde er nooit op. Ze kon zich überhaupt niet herinneren dat ze de man ooit een woord had horen uitbrengen.

De laatste keer dat ze kersen had gegeten, was op de verjaardag van haar oma, in de zomer van 1943. Oma had de keukendeur dichtgedaan, een paar kersen in een ruwe aardewerken kroes gedaan en die afgesloten met een stukje grauw papier en een elastiekje. Voor Lucas...

'Wil jij dit naar hem toe brengen?' had oma gevraagd. 'Doe het nu meteen. En vergeet niet eerst het licht uit te doen in de hal.'

En dat had ze gedaan.

Wanneer ze afdaalde in de schuilplaats die was ingericht onder de vloer van de hal, herinnerde ze zich altijd haar eerste ontmoeting met Lucas. Een angstig jongetje met blauwzwarte haren en enorme koolzwarte ogen zat in het verste hoekje van de schuilplaats. 'Dank u,' zei hij voortdurend, nu eens in het Duits en dan weer in het Jiddisj. Hij was er opeens geweest, die ene keer...

Lucas' opa, dokter Miroslaw Jacob Rootenberg, had een artsenpraktijk. Al jaren behandelde hij patiënten in een buitenwijk van Dresden. Oma Marta vond dokters altijd maar overbodig. Dat was nogal eigenaardig: haar eigen man was immers arts. Oma zei altijd dat de geneeskunde alleen maar diende om de patiënt bezig te houden en dat Moeder Natuur het zelf wel kon opknappen. Die mening bleef ze toegedaan totdat haar zoontje van anderhalf een geheimzinnige ziekte kreeg. Eerst was haar man kort na de geboorte van hun zoontje overleden aan tuberculose, nadat hij was besmet door een patiënt. En nu dreigde haar zoon te overlijden. Geen enkele Duitse arts kon hem helpen. Volslagen toevallig belandde ze, op aanraden van een kennis van haar, een Poolse jodin die net als zij naar Dresden was gekomen uit de provincie Opole in Zuidwest-Polen, bij dokter Rootenberg. Die constateerde onmiddellijk dat het kind leed aan bacteriële hersenvliesontsteking. Hij schreef antibiotica voor. Het leek oma Marta onmogelijk dat iemand ooit dankbaarder kon zijn dan zij deze man was toen na een paar dagen haar zoontje bijkwam uit zijn comateuze toestand en naar haar glimlachte.

En daarom riep oma Marta haar schoondochter en kleindochter bij

zich toen op een dag Lucas' ouders zich met hem in haar huis aandienden met het bedeesde verzoek of 'hun zoontje gezien de omstandigheden wellicht enige tijd in hun huis kon verblijven'.

'Mama, zoiets hoeft u toch niet te vragen?' riep de schoondochter uit, en ze nam de kleine Lucas op haar arm.

Sinds die dag woonde Lucas bij hen. Onder de vloer.

Die avond moesten ze de tuinman van de familie Von Zeiss 'helpen'. Nou ja, niet hem natuurlijk. De kersenboom van Von Zeiss moest van wat kersen worden afgeholpen.

Hoe dat zo kwam wist ze niet eens meer, maar opeens had Marcus in de keuken gestaan, in zijn pyjama en met zijn rubberlaarsjes aan en met een emmertje in zijn hand. Niks aan te doen, ze moesten hem wel meenemen.

In het donker hadden ze de kersen zo van de boom gegeten. Ze wist er maar een paar in haar mandje te mikken. Opeens ging achter een van de ramen op de eerste verdieping van de villa van Von Zeiss het licht aan. Een ogenblik later klonk het bekende geblaf van zijn herdershond, die op het balkon was gelaten. De kinderen gingen er hals-overkop vandoor. Ze waren al vlak bij de omheining toen ze opeens een tak hoorde knappen. Marcus slaakte een kreet; ze vloog naar hem toe.

'Marcus, wat is er gebeurd?' fluisterde ze.

'Niks aan de hand, ik ben gewoon uitgegleden. Tjonge, ik heb in geen tijden zulke lekkere kersen gegeten. De dikste zitten bovenin. Ik heb mijn hele emmertje al vol. Jammer dat ik niet ook nog een tas of zo heb meegenomen. En jij? Heb jij er veel geplukt?'

'Marcus, wat is er verdorie met je aan de hand?' herhaalde ze ongeduldig.

'Wil jij die spijker uit mijn hand trekken?' fluisterde hij rustig.

'Een spijker? Wat voor spijker?!'

'Nou, die,' antwoordde hij zachtjes en hij stak zijn rechterhand uit.

In een natte plank had een bruine, roestige spijker gezeten en die was dwars door zijn hand gegaan – de punt stak er uit.

'Nou, trek je hem er uit?' Hij spuwde een kersenpit uit. 'Toe nou, niet huilen...'

Met haar linkerhand had ze hem stevig bij zijn pols gepakt en met haar rechterhand had ze de plank zo hard ze kon naar zich toe getrokken.

Een ogenblik later waren ze bij de omheining en klommen ze over het tuinhok, de enige plaats waar geen prikkeldraad zat.

Twee weken later werd Hans-Jürgen Landgraf, de vader van Heidi, Marcus en Hinnerk, een rustige, onopvallende, rachitisachtige en voortdurend door hoestbuien geplaagde man die werkte als veiligheidsinspecteur op Dresden Hauptbahnhof, 'op speciaal bevel' overgeplaatst naar 'een verantwoordelijker post'. Aan het oostfront.

'Alsjeblieft, ga nou niet huilen,' zei de jongen. Met zijn vingers veegde hij de tranen uit haar ogen. 'Ze huilen allemaal. Zelfs Von Zeiss. En Heidi heeft de hele nacht liggen jammeren en miauwen als de kat van de Roesners in maart. Ik deed geen oog dicht.'

'Marcus, kom nou! Dat hebben we in de tuin van Von Zeiss toch al afgesproken, dat ik niet zou huilen? Weet je dat niet meer? Ik huil niet, ik heb gewoon een strootje in mijn oog. Uit jouw haren. Echt, ik huil niet.' Ze deed haar uiterste best om opgewekt te klinken.

De jongen kwam overeind en klopte energiek zijn broek af, waarvan hij de pijpen in zijn vilten slobkousen had gestopt, en trok een wollen muts over zijn oren. Daar stond hij voor haar, wijdbeens. Met zijn korte armpjes probeerde hij bij de zakken van zijn jack te komen, dat hem zoveel te groot was dat die zakken zich op kniehoogte bevonden. 'Nou, denk er nog eens over na. Dan haal ik intussen water voor je.'

Ze zag hem langzaam weglopen, om de op de grond slapende mensen heen. Een ogenblik later was hij verdwenen in de galerij die leidde naar de zuidelijke beuk van de kerk.

Ze ging op haar knieën zitten en keek om zich heen. Door een groot gat in het dak dat was ontstaan bij de tweede luchtaanval die nacht zag ze een sombere, grauwe hemel die een ovale lichtvlek wierp op de kleine ruimte rond het altaar. De rest was gehuld in een duisternis die dieper werd naarmate je verder de kerk in keek. Het leek net een gravure van Albrecht Dürer, zoals ze die voor de oorlog in het museum had gezien toen ze op schoolreis naar Berlijn waren. En het leek nog meer op een foto van Leni Riefenstahl, aan wie papa zo'n bloedhekel had en voor wie zij – alleen de fotografe natuurlijk, niet de persoon! – die hele Dürer honderdmaal cadeau gaf. Riefenstahl kon het moment vastleggen, terwijl Dürer een overdreven werkelijkheid creëerde waarin hij veel te veel van zichzelf stopte, op het kitscherige af. Bij Rie-

fenstahl drongen geheel ongemerkt al die grijzen bij elkaar naar binnen. Een toverachtige, oeverloze, grijze wereld was het. Grijs zonder grenzen. Ze keek gebiologeerd naar de grijstinten in de kerk. Zulke rijke schakeringen zag je niet vaak. Misschien was dit de enige keer, 'nu we nog leven...'

Ze stond op en maakte haastig haar koffer open. En ze haalde haar camera eruit, die ze zorgvuldig in een bonten vest had gewikkeld.

Gisteren had mama bij het eerste luchtalarm gezegd dat ze 'het hoogst noodzakelijke' mee mochten nemen. Ze had haar camera ingepakt en hem zorgzaam op een dik kussen van truien neergevlid. Dat was het 'hoogst noodzakelijke'. Maar toen mama al in de hal stond en haar steeds luider aanspoorde om op te schieten en ze naar de deur wilde rennen, had ze zich bedacht. Ze was teruggegaan naar haar kamer en had nog een paar dingen meegegrist: een stapeltje brieven van Hinnerk met een lintje erom; een foto van oma en oma's trouwring; haar Engelse leerboeken; haar lievelingsjurk; drie stel ondergoed; een in leer gebonden wereldatlas, die ze had gekregen omdat ze het zo goed deed op school; haar dagboek dat ze al zeven jaar bijhield en dat ze onder haar matras verstopte; en een kluit watten zo groot als een voetbal die ze stilletjes uit mama's kamer had gepakt. Ze had net 'die dagen'. Anna menstrueerde al zes jaar, sinds haar zestiende, maar mama had het nooit gemerkt. Of ze had gedaan alsof ze het niet merkte. Mama wilde niet dat haar dochter nu, aan het eind van de oorlog, een volwassen vrouw werd, want dan zou ze misschien verkracht worden.

Mama haatte Hitler. Ze haatte hem echt, dat wil zeggen persoonlijk. Het was een haat die tot een soort razende hartstocht was geworden die het haar mogelijk maakte om te gaan met haar eigen machteloosheid en zucht naar wraak. Wraak vanwege het eindeloze wachten op de brieven van haar man, vanwege zijn benen die waren afgevroren bij Stalingrad, wraak vanwege het niet-aflatende verdriet in de gedichten die hij aan haar opdroeg – en ten slotte vanwege het feit dat zij en haar man zich ervoor schaamden dat ze Duitsers waren.

Maar het meest haatte ze Hitler vanwege die gelige envelop die haar op de trap was overhandigd door een nerveus naar de grond starende jonge postbode in een haveloos uniform. Op die hete namiddag, 12 mei 1943. Uit die gele envelop vol stempels had ze met trillende vingers

een grauw stuk papier gehaald met in de rechterbovenhoek een eindeloze reeks cijfers, een brief die ‘van de Führer persoonlijk’ afkomstig was, al stond diens handtekening er niet onder, een brief die haar liet weten dat degene bij wie dat eindeloze nummer hoorde ‘de dood der dapperen was gestorven’. Ze haatte hem omdat ze iedere nacht droomde van dat eindeloze nummer, dat ze uit haar hoofd kende, en ze haatte hem omdat haar man zelfs geen graf had dat ze kon aanraken, waar ze op haar knieën kon vallen om zich over te geven aan haar wanhoop.

En later, toen ze dacht dat het onmogelijk was feller te haten dan zij deed, werd haar haat nóg heviger, razender – omdat ze in een ruwe aardewerken kroes kersen bracht naar een joods jongetje dat verstopt zat onder de vloer van de hal.

Mama koesterde niet alleen een razende, hartstochtelijke haat tegen Adolf H. Ze verachtte hem ook, die ‘achterlijke, miezige, wanstaltige minnikel, die dégénééré die al psychisch gestoord was vanaf het moment van zijn conceptie, die niets anders opwekte dan afschuw, die het van angst in zijn broek deed en behept was met een minderwaardigheidscomplex, die impotente Oostenrijker die als crimineel helemaal geen visum had horen te krijgen’. Toen zij dit alles voor het eerst hoorde uit de mond van mama was ze nog maar tien. Het was nog voor de oorlog. Papa was opgesprongen en had het raam dichtgegooid, en zij had gevraagd wat ‘impotent’ betekende, en ‘conceptie’, en ‘visum’. Mama had geglimlacht en haar op schoot genomen en ze had haar, terwijl ze met trillende vingers haar haren vlocht, iets in het oor gefluisterd wat nog onbegrijpelijker was. En papa had vol bewondering naar zijn vrouw gekeken.

‘Lieve schat, dat weten wij toch helemaal niet, of Hitler impotent is of niet? En als het wel zo is, dan moeten we toch medelijden met hem hebben? Zoiets is vreselijk, voor iedere man. En toen hij naar Duitsland kwam, was hij toch nog geen crimineel? En voor Oostenrijkers geldt geen visumplicht,’ zei papa zachtjes. ‘Dat is allang vastgelegd in het verdrag van...’

‘Dat weet ik allemaal. Natuurlijk weet ik dat! En ik weet ook in welk idioot verdrag dat is vastgelegd.’ Ze legde een vinger op zijn mond, alsof ze wilde beletten dat hij verder sprak. ‘En ik wist dat je dat allemaal zou zeggen. Ik ben dol op je. Ook hierom,’ had ze gefluisterd.

Ze werkte zich door de menigte heen en begaf zich naar de trap die leidde naar de kansel, vlak tegenover het altaar. Ze dacht even na, stelde toen diafragma en sluitertijd in en rende de trap op. Achter zich hoorde ze de verwensingen van de mensen die op de treden zaten te dutten en die ze wakker had gemaakt. Hijgend bereikte ze het kleine, halfronde plateautje dat aan alle kanten was omringd door een balustrade van gebeeldhouwde zuiltjes. En ze bleef stokstijf staan. Het meisje had haar blauwe wollen truitje zo ver omhooggesjord dat haar borsten ontbloot waren; een man sloot zijn handen eromheen. Met haar benen wijd gespreid bewoog het meisje zich op en neer op de heupen van de man die onder haar lag op de marmeren vloer van de kansel. Anna stond vlak voor ze. Het meisje, net zo oud als zij, of misschien iets ouder, deed haar ogen open. En sloot ze meteen weer. Een ogenblik verstarde ze. Ze bewoog haar tong over haar lippen, bracht haar vingers naar haar mond, likte ze af en bedekte met haar handpalm de toef blonde haren tussen de wijd uitgespreide benen. Daarna richtte ze zich wat op en gooide haar hoofd achterover. Het leek alsof het meisje zich in een andere wereld bevond en niets waarnam van wat er om haar heen gebeurde. Weer begon ze zich ritmisch op en neer te bewegen. Haar loshangende blonde haren raakten het gezicht van de man.

Anna voelde zich ongemakkelijk en tegelijk nieuwsgierig. En ze voelde dat het haar opwond. Vervolgens voelde ze schaamte vermengd met schuldgevoel. Vanwege die opwinding. En omdat ze die opwinding hier voelde, onder deze omstandigheden en op een dergelijke plaats. Al het andere zag er normaal uit, volkomen in overeenstemming met de werkelijkheid. Ze herinnerde zich de gesprekken thuis over dit onderwerp.

Ze was al 'groot meisje' genoeg om te begrijpen wat hier gebeurde. Seks was geen taboe voor haar. Allang niet meer. In het Derde Rijk was seks niet langer iets persoonlijks en intiems. Seks was een maatschappelijke en politieke aangelegenheid geworden. Vooral omdat het de bevolkingsaanwas moest bevorderen. Alleen dat telde. Een Duitse vrouw diende veel kinderen te baren, liefst zo jong mogelijk. Over seks hoefde ze verder niet beslist iets te weten. Het begrip 'seksuele opvoeding' bestond niet eens. Daarin school een paradox: enerzijds moest

men zich voortplanten, wat zonder seks niet gaat, anderzijds bleef seks een geheimzinnige zaak. Anna had over seks meer kennis opgedaan – voor zover je hier van ‘kennis’ kon spreken – uit de grauwe propagandabrochures die op school in de vensterbank lagen dan van haar leraar. In die brochures werd niet gerept over intimiteit, relaties, over het gezin en over liefde. Het ging wel uitvoerig over plichten, over de baarmoeder en over de toekomst van het grootse en talrijke, zuiver Germaanse volk. Toen ze voor het eerst zo’n brochure las, had ze geen flauw idee wat een baarmoeder was. Ze was dertien. Het bleef bij die ene brochure, ze had geen zin er nog meer te lezen.

Nu was ze bijna tweeëntwintig. Sommigen van haar leeftijdgenoten hadden al drie kinderen. Hun eerste kind hadden ze gebaard toen ze nog op school zaten. Ze kregen dan zwangerschapsverlof en keerden een jaar later terug naar de schoolbanken, als ze daar tenminste nog zin in hadden. Het belangrijkste was dat ze een kleine ariër op de wereld hadden gezet. Trouwen hoefde niet beslist. Neem de domineesdochter Marianne, die het hele jaar naast Anna had gezeten in de klas – zij had al twee jongetjes en een meisje. De jongetjes waren een tweeling, en toen ze geboren werden zat Marianne nog op het gymnasium. Hans-Jürgen heette de vader. Vervolgens kreeg ze haar dochttertje, maar toen zat Hans-Jürgen al elf maanden aan het front, dus kon het kind onmogelijk van hem zijn. Maar nu het land zat te springen om kinderen was dat geen probleem. Geen enkel probleem. Duitse vrouwen moesten kinderen baren en Duitse mannen moesten zo veel mogelijk vrouwen bevruchten. Dat mochten echtgenotes zijn of minnaresses, maar evengoed vriendinnen en kennisjes die als veredelde prostituees goed waren voor een avondje of zelfs een uurtje. Het beste kon een Duitse vrouw bezwangerd worden door een ss’er. Dat was een garantie voor raszuiverheid. Zij werden immers op bevel van Himmler gecontroleerd tot tien generaties terug: ss’er mocht je alleen worden als er sinds 1 januari 1750 geen enkele twijfel was over de ‘raszuiverheid’. Die datum had Himmler zelf vastgesteld, waarom mocht Joost weten. Marianne kreeg haar dochttertje van een ss’er. En kinderen van ss’ers waren ‘een edel geschenk aan het Duitse volk’. Marianne ging niet terug naar school na de geboorte van haar derde kind.

Anna praatte hier vaak over met papa en mama. Die deden niet geheimzinnig over seks. Toen ze zestien werd stond in de boekenkast in de huiskamer ineens *Het volkomen huwelijk*, het voorlichtingsboek van de Nederlandse arts Th.H. van de Velde. Dat was heel dapper van An-

na's ouders, want de nazi's en de Duitse kerken waren eenstemmig in hun afwijzing van dat boek. De katholieke kerk plaatste het, tot grote vreugde van de nazi's, op de lijst van verboden boeken en de nazi's veroordeelden het als 'maatschappelijk schadelijk'. Dat wakkerde de belangstelling voor het boek alleen maar aan. De tot dan toe onbekende Nederlandse gynaecoloog werd in Duitsland de belichaming van alles wat voos en immoreel was – en dat allemaal omdat hij het waagde vanuit een wetenschappelijke invalshoek de geslachtsdaad niet alleen te beschrijven maar, erger nog, ook toe te juichen als een uiting van genegenheid tussen twee mensen die van elkaar hielden in plaats van als een middel om zich voort te planten. Het viel aanvankelijk niet mee om het te lezen – papa had opzettelijk een Engelse vertaling op de kop getikt. Met behulp van dit boek leerde Anna Engels, en toen zij alles eenmaal begreep, was ze enorm enthousiast.

Bij haar thuis was praten over seks vanzelfsprekend, maar anderen stonden daar heel anders tegenover. Haar leeftijdgenootjes deden hun kennis erover voornamelijk op uit 'echt gebeurde' verhalen, door-drenkt van goedkope sensatiezucht, die ze van oudere en meer ervaren vriendinnen in het oor gefluisterd kregen. Zelf kon ze over dat soort dingen vrijuit praten met haar ouders. Maar alleen wanneer oma Marta er niet bij was. Oma vond dat je kinderen alleen in het donker mocht verwekken, in de echtelijke sponde, en dat alleen getrouwde vrouwen ze hoorden te baren. En alleen van hun enige wettige echtgenoot, na een huwelijk dat was ingezegend in de kerk. Tot de dood je scheidde. De rest was zonde en vuiligheid. Sinds die 'monsterlijke viespeuk van een Hitler' op het toneel was verschenen, was niks meer zoals het hoorde te zijn. Zo dacht oma erover. Hitler had volgens haar opvatting 'Duitsland besmeurd en te schande gemaakt' als geen ander. 'Hij hangt de heilige boon uit en intussen heeft hij Duitsland in een bordeel veranderd,' placht ze te zeggen.

Toen ze het er op een avond met Anna's vader over had, gebeurde er iets wat uiterst zelden voorkwam: hij nam het voor Hitler op. Hij vond hem, anders dan oma Marta, geen 'viespeuk'. Integendeel, de man was een toonbeeld van seksuele reinheid en ascetische onthouding. Van de hele nazitop was hij de enige die niet zwolg in avontuurtjes, ontrouw, schandalen en intriges, ondanks zijn onbeperkte macht en de horden vrouwen die verliefd op hem waren. Zijn kluizenaarsbestaan wekte bij de Duitse vrouwen een seksuele massahysterie op, en juist Hitler was het middelpunt van hun geheime verlangens; ze ver-